

GAP VA UNING TARKIBIY QISMLARI O'RTASIDAGI SINTAKTIK BOG'LANISHLAR

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti 4-kurs talabasi:

Alisherova Sanam Alisher qizi

Annotatsiya: Ushbu maqola gap va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlarni o'rganishga bag'ishlangan. Unda gap bo'laklarining o'zaro grammatik munosabatlari, sintaktik bog'lanish turlari hamda ularning ifodalanish vositalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada predikativ va nopredikativ aloqalar, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi bog'lanish usullarining xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Gap, sintaksis, sintaktik bog'lanish, gap bo'laklari, ega, kesim, moslashuv, boshqaruv, bitishuv.

Til - inson tafakkuri va muloqotining eng muhim vositasi bo'lib, unda fikrlar asosan gap orqali ifodalanadi. Gap esa muayyan grammatik qonuniyatlarga asoslangan holda tashkil topadi va uning tarkibiy qismlari o'zaro ma'lum sintaktik bog'lanishlar orqali birlashadi. Shu sababli gap va uning bo'laklari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish sintaksisning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Gap tarkibida ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi va hol kabi bo'laklar mavjud bo'lib, ular o'zaro turli grammatik vositalar yordamida bog'lanadi. Ushbu bog'lanishlar orqali gap mazmunan yaxlitlik kasb etadi hamda fikr aniq, tushunarli va mantiqiy ifodalanadi[1]. Sintaktik bog'lanishlar nafaqat so'zlar o'rtasidagi grammatik aloqani ta'minlaydi, balki gapning umumiy mazmunini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada gap va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlarning mohiyati, ularning asosiy turlari hamda ifodalanish vositalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, gap ichidagi grammatik munosabatlarning nutq jarayonidagi o'rni va ahamiyati yoritiladi.

Gap tilning asosiy sintaktik birligi bo'lib, u orqali inson o'z fikrini to'liq va mantiqiy shaklda ifodalaydi. Har bir gap ma'lum tarkibiy qismlardan tashkil topadi va bu qismlar o'zaro sintaktik bog'lanish asosida birlashadi. Gapning mazmuni va tuzilishi aynan shu bo'laklarning to'g'ri va o'rinli qo'llanishiga bog'liq [2]. Gapning bosh bo'laklari ega va kesim hisoblanadi. Ega gapda kim yoki nima haqida so'z yuritilayotganini bildiradi va odatda bosh kelishikda keladi. Kesim esa ega haqidagi harakat, holat yoki belgini ifodalaydi va gapning markaziy qismi sifatida xizmat qiladi. Ega va kesim o'rtasidagi munosabat predikativ aloqa deb yuritilib, gapning grammatik asosini tashkil etadi. Ikkinchi darajali bo'laklar - to'ldiruvchi, aniqllovchi va hol - gap

mazmunini kengaytiradi va aniqlashtiradi. To'ldiruvchi kesim bildirgan harakatning obyektni ko'rsatadi va odatda kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanadi. Aniqllovchi esa ot bilan ifodalangan so'zning belgi-xususiyatini, miqdorini yoki tegishlilikini aniqlab beradi. Hol gapda harakatning bajarilish sharoitini, ya'ni vaqtini, joyini, sababini, maqsadini yoki tarzini bildiradi. Ushbu gap bo'laklari o'zaro uzviy bog'langan holda gapning yaxlit mazmunini yuzaga keltiradi. Ularning har biri o'ziga xos vazifani bajarib, nutqning aniqligi, ravonligi va mantiqiylikini ta'minlashga xizmat qiladi.

Sintaktik bog'lanish - gap tarkibidagi so'zlar va gap bo'laklari o'rtasidagi grammatik aloqadir. U so'zlarning ma'no va shakl jihatdan birikib, yaxlit fikr hosil qilishini ta'minlaydi. Bu bog'lanish qo'shimchalar, yordamchi so'zlar va so'z tartibi orqali ifodalanadi. O'zbek tilida sintaktik bog'lanishning uch asosiy turi mavjud: moslashuv, boshqaruv va bitishuv. Moslashuvda so'zlar o'zaro grammatik jihatdan moslashadi, asosan ega va kesim o'rtasida kuzatiladi. Boshqaruvda hokim so'z tobe so'zning shaklini belgilaydi, odatda kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanadi. Bitishuvda esa so'zlar qo'shimchasiz, faqat ma'no va so'z tartibi orqali bog'lanadi. Bu turlar gapning to'g'ri va mantiqiy tuzilishini ta'minlaydi.

Sintaktik bog'lanish turli vositalar orqali amalga oshadi. Bular qatoriga qo'shimchalar, yordamchi so'zlar, bog'lovchilar va intonatsiya kiradi. Qo'shimchalar so'zlar o'rtasidagi grammatik munosabatni aniq ko'rsatsa, yordamchi so'zlar va bog'lovchilar ularni mazmunan bog'laydi[5]. Intonatsiya esa og'zaki nutqda bog'lanishni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Gap ichida sintaktik munosabatlar asosan predikativ va nopredikativ aloqalarga bo'linadi. Predikativ aloqa ega va kesim o'rtasida yuzaga kelib, gapning grammatik asosini tashkil etadi. Nopredikativ aloqa esa ikkinchi darajali bo'laklar o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Bu aloqalar gap mazmunini kengaytirib, uni yanada aniq va tushunarli qiladi. Sintaktik bog'lanishlar nutq jarayonida fikrni aniq, ravon va izchil ifodalashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. So'zlar va gap bo'laklari o'rtasidagi to'g'ri grammatik aloqa tufayli nutq mazmuni tushunarli va mantiqan bog'langan holda shakllanadi [6]. Har bir gap bo'lagi o'z vazifasini to'g'ri bajargandagina fikr to'liq va aniq yetkaziladi. Sintaktik bog'lanishlar nutqning nafaqat grammatik to'g'riligini, balki uslubiy jihatdan boy va ta'sirchan bo'lishini ham ta'minlaydi. Masalan, so'zlarning o'rinli joylashuvi, moslashuvi va o'zaro uyg'unligi nutqning ravonligini oshiradi. Aksincha, bog'lanishlarning noto'g'ri qo'llanishi fikrning chalkash, tushunarsiz yoki noto'g'ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, sintaktik bog'lanishlar yozma va og'zaki nutq madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, ilmiy va rasmiy uslubda fikrni aniq, lo'nda va izchil bayon etishda ular alohida ahamiyat kasb etadi. To'g'ri

tuzilgan gaplar orqali nutq egasi o'z fikrini aniq yetkazadi va muloqot samaradorligini oshiradi.

Xulosa. Gap va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlar til tizimining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Ular orqali alohida so'zlar o'zaro grammatik va mazmuniy jihatdan birlashib, yaxlit fikrni ifodalovchi gapni hosil qiladi. Ega va kesim o'rtasidagi predikativ aloqa gapning asosini tashkil etsa, ikkinchi darajali bo'laklar o'rtasidagi nopredikativ aloqalar uning mazmunini boyitadi va aniqlashtiradi. Sintaktik bog'lanishlarning moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi turlari tilning ichki qonuniyatlarini aks ettirib, gap tuzilishining tartibli va mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu bog'lanishlarni chuqur o'rganish nafaqat nazariy jihatdan muhim, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Chunki ular yordamida nutqni to'g'ri, ravon va samarali tashkil etish mumkin bo'ladi. Shu bois sintaktik bog'lanishlarni puxta egallash har bir til egasi, ayniqsa o'qituvchi va o'quvchilar uchun muhim vazifa sanaladi. Bu bilimlar nutq madaniyatini rivojlantirishga, fikrni aniq va mantiqiy ifodalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O'zbek tili sintaksisi. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 120–145-betlar.
2. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1987. – 85–132-betlar.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 210–250-betlar.
4. Ne'matov H., Bozorov O. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2001. – 95–140-betlar.
5. Abdurahmonov G' O'zbek tilining grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 160–200-betlar.
6. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 180–220-betlar.